

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 14 (2021)

Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας – μια περιεκτική ανάλυση της ποπεριανής επίθεσης προς τον «προφήτη» Μαρξ

Θεοδώρα Ελισάβετ Μαρκαντωνάτου

doi: [10.12681/ethiki.28597](https://doi.org/10.12681/ethiki.28597)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαρκαντωνάτου Θ. Ε. (2021). Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας – μια περιεκτική ανάλυση της ποπεριανής επίθεσης προς τον «προφήτη» Μαρξ. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (14), 64–73. <https://doi.org/10.12681/ethiki.28597>

Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας – μια περιεκτική ανάλυση της ποπεριανής επίθεσης προς τον «προφήτη» Μαρξ

ΘΕΟΔΩΡΑ - ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ

Περίληψη: Η παρούσα εργασία εστιάζει στην οπτική του αυστριακού φιλοσόφου Καρλ Πόπερ και συγκεκριμένα στις μαρξικές θεωρίες περί του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος και της σοσιαλιστικής σύστασης μιας κοινωνίας, όπως αυτές παρουσιάζονται στον δεύτερο τόμο του έργου “Η Ανοιχτή Κοινωνία και Οι Εχθροί της”. Οι ποπεριανές καταβολές, σε συνδυασμό με ένα ψηφιδωτό μαρξικών αλλά και μαρξιστικών απόψεων, συνθέτουν μια εικόνα κατανόησης του μαρξικού σύμπαντος, με ενδεικτικές τις προβλέψεις – συλλογισμούς, τις αδυναμίες, αλλά και την διορατικότητα του Μαρξ. Η απλότητα, η πρακτικότητα και η ευστοχία, όσον αφορά την ποπεριανή σύλληψη και αποτύπωση των μαρξικών ιδεών, ξεκαθαρίζουν αφενός για ποιούς λόγους απέτυχε η πραγματοποίηση της «προφητείας» εν τη γενέσει της και αφετέρου δίνουν ένα αδρό περίγραμμα της εποχής του Πόπερ, με τον οικονομικό παρεμβατισμό να αντικαθιστά όχι μόνο το «ασθενές», «ανεπαρκές» καπιταλιστικό σύστημα, αλλά και το «αναγκαίο» σοσιαλιστικό. Εν γένει, η προσφορά του Πόπερ στην κατανόηση του μαρξικού έργου κρίνεται अपαράμιλλη, εφόσον ο ίδιος φρόντισε όχι μόνο να προβεί σε ανάλυση και αξιολόγησή του, αλλά και σε συμπλήρωση και διαλεύκανση ελλειπών ή σύνθετων σημείων.

Λέξεις-κλειδιά: Καρλ Πόπερ; Καρλ Μαρξ; Μαρξισμός; Σοσιαλισμός; Καπιταλισμός

Η μελέτη, με τίτλο: *Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας*, προσέφερε μια ενδεικτική οπτική της ποπεριανής κριτικής προς το μαρξικώς διατυπωμένο οικονομικό σύστημα και τη σοσιαλιστική σύσταση του κράτους, απόψεις που αναφέρονται στο έργο του Πόπερ *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*.

Ο Πόπερ, αν και αρχικά μαρξιστής, στράφηκε εν τέλει εναντίον του κινήματος, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα έντονο προβληματισμό, όχι μόνο σε ηθικό, αλλά και σε επιστημονικό επίπεδο, προβληματισμός που τελικώς τον οδήγησε στη συγγραφή δύο πολύ σημαντικών και χρήσιμων πονημάτων στα πεδία της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας, την Ένδεια του Ιστορικισμού και τη δίτομη *Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*.¹

Ο φιλόσοφος και το έργο του επηρεάστηκαν από κοινωνικά φαινόμενα και πολιτικές καταστάσεις, όπως είναι επί παραδείγματι η φτώχεια και ο πόλεμος², με βασικό άξονα στην προβληματική του το κριτήριο της διαψευσιμότητας (δηλαδή τη συνεχή διαδικασία ελέγχου λαθών σε μια θεωρία, με σκοπό την ανασκευή τους). Η διαψευσιμότητα, ως χρήσιμο εργαλείο οριοθέτησης των εμπειρικών επιστημών από τη μεταφυσική και τις ψευδοεπιστήμες, κατέδειξε τη μη – επιστημονικότητα των λεγόμενων «κλειστών συστημάτων» (μεταξύ άλλων και του μαρξισμού), τα οποία αποτελούνται από εύλογες / ευλογοφανείς υποθέσεις αυτοεπιβεβαίωσης³. Ο Πόπερ με τη συγγραφή της *Ανοικτής Κοινωνίας* στοχεύει στην εξήγηση του φαινομένου του ολοκληρωτισμού, ορίζοντας την ανοικτή κοινωνία ως: πρώτον, αυτήν που επιτρέπει την ελεύθερη συζήτηση, ενθαρρύνοντας τον αντίλογο (αντιπολίτευση), με άμεση επίδραση στην πολιτική σκηνή, και δεύτερον, την ύπαρξη κατοχυρωμένων θεσμών προς υπεράσπιση της ελευθερίας και των οικονομικά αδυνάτων⁴. Ο στοχαστής στράφηκε ενάντια στον ιστορικισμό, καθώς, κατ' εκείνον, οι υποστηρικτές του υποβιβάζουν τους ανθρώπους σε απλά γρανάζια της μηχανής της ιστορίας, με τον ίδιο να προτείνει πως οι τάσεις μιας εποχής δεν μπορούν να βαπτιστούν νόμοι μιας κοινωνίας, παρά μόνο να χρησιμοποιηθούν ως προβλέψεις⁵.

Τα παραπάνω ο Πόπερ αποδόμησε στο έργο του *Η Ένδεια του Ιστορικισμού*, πραγματευόμενος μια πιο θεωρητική πλευρά του θέματος. Λαμβάνει ως γνώμονα το ιστορικιστικό δόγμα πως έργο των κοινωνικών επιστημών είναι η διατύπωση προφητειών, απαραίτητων για κάθε ορθολογική θεωρία, ορίζοντας έτσι τον μαρξισμό, ενώ ένα από τα λίγα σημεία σύγκλισης του Πόπερ με τους μαρξιστές είναι η αίσθηση του επείγοντος που χαρακτηρίζει τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα.⁶

Οι διαφορές του με τον Μαρξ εντοπίζονται στις ανθρωπολογικές αντιλήψεις, καθώς ο πρώτος πίστευε ότι ο άνθρωπος είναι παράγωγο του οικονομικού συστήματος, ενώ κατά τον Πόπερ ο άνθρωπος αποτελεί ανεξάρτητο ον, ικανό να προστατευτεί από τους κοινωνικοπολιτικούς μηχανισμούς⁷. Όσον αφορά τους μαρξιστές, παρουσίαζαν τη θεωρία τους ως μέθοδο και όχι ως θεωρητικό σύστημα, γιατί η δεύτερη ήταν δυνατόν να ξεπεραστεί⁸, μια οπτική που για τον φιλόσοφο δεν εξασφαλίζει ανοσία έναντι στην κριτική. Χρησιμοποιώντας ως σημείο εκκίνησης τον πραγματισμό, δηλαδή την άποψη πως ο πραγματικός πολιτικός οφείλει να στηρίζεται στην επιστήμη, ο Μαρξ οδηγήθηκε στην εσφαλμένη κατά Πόπερ πεποίθηση πως μία επιστημονική πρόβλεψη είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνο εάν είναι προκαθορισμένη, συστήνοντάς μας έτσι τον επιστημονικό ντετερμινισμό, μία πολύ δημοφιλή τάση στην εποχή του Μαρξ.⁹

Εν συνεχεία, αναφέρονται επιγραμματικά οι απόψεις διαφόρων μαρξιστών φιλοσόφων, σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις και την μεταξύ τους σχέση πάλης, με τον Μαρκούζε πρωτίστως να υποστηρίζει πως η ταξική πάλη συνεχίζεται και στη σύγχρονη εποχή, με την εργατική τάξη να αποτελεί τη «μαζική βάση» η οποία θα επιφέρει τη «ριζική κοινωνική αλλαγή»¹⁰. Ο Μπερλίν, υπογραμμίζει πως, αν ο κόσμος κατανοηθεί ως αντικείμενο αλλαγής, τότε μόνο θα αλλάξει, και κατ' επέκτασιν θα αλλάξει η συμπεριφορά των δύο κυρίαρχων τάξεων (αστικής – εργατικής) ξεχωριστά, αλλά και ως δίπολο¹¹. Παράλληλα, για τον Λούκατς, η ταξική κοινωνική διάρθρωση

καθορίζεται από τον ρόλο της στην παραγωγική διαδικασία, με άμεσα προϊόντα της τις κοινωνικές σχέσεις¹², ενώ, σύμφωνα με τον Μπουχάριν, σημαντικό ρόλο παίζει η νομοτέλεια της εξέλιξης, με βαρύνουσας σημασίας για την εξέλιξη μιας κοινωνίας όχι την ταξική πάλη, αλλά την ταξική θέληση¹³. Τέλος, κατά τον Πουλαντζά, οι κοινωνικοί σχηματισμοί αποτελούνται από περισσότερες από δύο τάξεις, με τις μεταξύ τους σχέσεις να καθορίζονται από συμμαχίες και συμφέροντα.¹⁴

Αναφορικά πάντα με τις τάξεις, το *Μανιφέστο Κομμουνιστικού Κόμματος* επισημαίνει ότι «η ιστορία όλων των κοινωνιών βασίζεται στην ιστορία των ταξικών αγώνων», με χαρακτηριστικό της πολιτικής εξέλιξης τη συνεχή κίνηση και μεταβλητότητα στις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από τη σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών των αστών και των προλετάρων και της μεταξύ τους σχέσης φυσικά, καταδεικνύεται το δίπολο «καταπιεστή – καταπιεζόμενου»¹⁵. Στο αντίστοιχο κεφάλαιο της *Ανοικτής Κοινωνίας*, διευκρινίζεται πως ο ταξικός πόλεμος κατευθύνεται από το ταξικό συμφέρον, δηλαδή από την προώθηση της δυναμικής μιας τάξης, με σημαντική επιρροή στις συνειδήσεις και στις πράξεις των ατόμων. Ειδικότερα, η αλληλεπίδραση των τάξεων, μέσω των σχέσεών τους, σχηματίζει ένα πλέγμα εξεταστέο από την επιστημονική μέθοδο και την επιστημονική ιστορική προφητεία. Συγκεκριμένα, οι ιστορικές περίοδοι που καθορίζονται από ένα οικονομικό πλαίσιο έχουν και το ανάλογο κοινωνικό σύστημα και τις ανάλογες επιβαλλόμενες πεποιθήσεις στα άτομα. Καταληκτικά του κεφαλαίου, ο Πόπερ θαυμάζει την μαρξική σύλληψη της ιστορίας ως μια «ιστορία ταξικών αγώνων», ωστόσο δείχνει να τον προβληματίζει ο μαρξικός συλλογισμός, χαρακτηρίζοντάς τον «υπεραπλουστευμένο».¹⁶

Σημαντικό ρόλο παίζει το κράτος ως το τμήμα του μηχανισμού που χρησιμοποιεί η άρχουσα τάξη για να επιτύχει τους προσωπικούς της στόχους¹⁷. Για τον Μαρξ, η πολιτική είναι ανίσχυρη αφού δεν μπορεί να αλλάξει το οικονομικό τοπίο, παρά μόνο να διασφαλίζει πως οι νομοκοινοτικές αλλαγές -οι οποίες χωρίζονται στις «επιφανειακές» και στις «έμπρακτης έκφρασης»-, βρίσκονται σε αρμονία με τις κοινωνικές, μία ασυνεπής κατά τα άλλα σκέψη. Όλες οι κυβερνήσεις κατ' εκείνον, ακόμα και οι δημοκρατικές, θεωρούνται «δικτατορία της άρχουσας τάξης»- κάτι που δικαιολογείται από την τάση της εποχής του, όπου κυριαρχούσε η εκμετάλλευση¹⁸. Με τη διάκριση των ειδών της ελευθερίας σε τυπική (=νομική) και σε υλική (=πραγματική), εισάγει στο σημείο αυτό ο Πόπερ το λεγόμενο «παράδοξο της ελευθερίας» ως εξηγητικό μέσο της μηχανικής του καπιταλισμού. Ως λύση στην εκμετάλλευση και συνεκδοχικά ως αντικαταστάτης του καπιταλιστικού τρόπου οικονομικής οργάνωσης προτείνεται ο οικονομικός παρεμβατισμός, σε συνάρτηση του οποίου παρουσιάζεται και το παράδοξο του οικονομικού σχεδιασμού. Με αφορμή την ανάλυση των τρόπων διάκρισης της κρατικής οικονομικής παρέμβασης, οι οποίες διακρίνονται σε θεσμική (με προστατευτικό χαρακτήρα, που θεωρείται και η καταλληλότερη) και σε άμεση – προσωπική (προς επίτευξη δηλαδή των κυβερνητικών στόχων), ο Πόπερ υπογραμμίζει, φθάνοντας στο τέλος του κεφαλαίου, πως, αν και το θεωρητικό ολιστικό πλαίσιο που προτείνει ο Μαρξ κρίνεται βαρυσήμαντο, εντούτοις, οι περιστάσεις απαιτούν τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής μηχανικής για μερική προσέγγιση της κοινωνικής κατάστασης.¹⁹

Η ιστορική προφητεία του Μαρξ, ο πυρήνας της ποπεριανής κριτικής στην *Ανοικτή Κοινωνία*, παρουσιάζεται στο έργο *Κεφάλαιο* και ως επιχείρημα αποτελείται από τρία σκέλη: Πρώτον, πραγματοποιείται ανάλυση των καπιταλιστικών οικονομικών δυνάμεων και του τρόπου με τον οποίο επηρεάζουν τις οικονομικές σχέσεις. Δεύτερον, εξάγεται το συμπέρασμα πως η κοινωνική επανάσταση είναι αναπόφευκτη, και τρίτον, θεωρείται πως η επανάσταση αυτή οδηγεί σε μία σοσιαλιστική αταξική κοινωνία²⁰. Ο Πόπερ ξεκινά αντίστροφα την ανάλυσή του, παρουσιάζοντας καταρχάς το τρίτο σκέλος της προφητείας, με τις δύο προκειμένες, εκ των οποίων προκύπτουν δύο συμπεράσματα. Ως προκειμένες τίθενται οι προτάσεις: 1) ο καπιταλισμός έχει οδηγήσει στην εξαφάνιση όλων των τάξεων, εκτός μιας μικρής αστικής τάξης κι ενός ευρέος προλεταριάτου, και 2) η αυξανόμενη αθλιότητα θα επιφέρει την επανάσταση των δευτέρων, ενώ τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτές είναι ότι οι εργάτες πρέπει να κερδίσουν την επανάσταση και ότι ως νικητές θα δημιουργήσουν μία αταξική κοινωνία. Αναφορικά με το πρώτο συμπέρασμα, ο φιλόσοφος δέχεται πως ευσταθεί λόγω της αριθμητικής υπεροχής του προλεταριάτου, σχετικά όμως με το δεύτερο, παρουσιάζει ως έντασή του το γεγονός πως η ενότητα και η αλληλεγγύη της εργατικής τάξης ενδέχεται μετά την επανάσταση να εκλείψουν και να δημιουργηθούν νέες ταξικές διαιρέσεις, με την αταξική κοινωνία ως σενάριο να καταρρίπτεται. Υπογραμμίζεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, το αδύνατον της διατύπωσης μιας μακροπρόθεσμης προφητείας και η μη δυνατότητα μιας μελέτης της κοινωνίας. Αναφέρονται βέβαια και τα δύο μεγαλύτερα μαρξιστικά κόμματα, οι Κομμουνιστές και οι Σοσιαλδημοκράτες, τονίζοντας για τους δευτέρους πως, αν και γνώστες του αντικειμένου τους, απεδείχθησαν αρκετά ευθυνόφοβοι, αφενός γιατί δεν έλαβαν οι ίδιοι δράση και αφετέρου διότι δεν υπήρξαν σωστοί μέντορες για τους εργάτες.²¹

Το δεύτερο σκέλος αποτελείται και αυτό από δύο προκειμένες και δύο συμπεράσματα. Ο καπιταλισμός πρέπει να οδηγήσει σε αύξηση του πλούτου των αστών και σε αύξηση της αθλιότητας του προλεταριάτου. Επομένως, 1) οι μεσαίες τάξεις θα εξαφανιστούν, με την κλιμακούμενη ένταση να οδηγεί στην ταξική συνείδηση του προλεταριάτου, καταδεικνύοντας έτσι 2) το αναπόφευκτο της προλεταριακής επανάστασης. Όσον αφορά το πρώτο συμπέρασμα, πράγματι, η μεσαία τάξη μεταπίπτει στο προλεταριάτο, άρα προκύπτει συσσώρευση του πλούτου σε λιγότερα άτομα. Μολαταύτα, τα παραπάνω δεν είναι πειστικά κατά τον Πόπερ, γιατί, αν και πολλοί χωρικοί γίνονται βιομηχανικοί εργάτες, αυτό δεν σημαίνει πως αποκτούν αλληλεγγύη μεταξύ τους, πέραν του ότι υπάρχει ο κίνδυνος της ηττοπάθειας μέσω της συνειδητοποίησης ότι ανήκουν σε έναν «πληττώμενο στρατό». Σχετικά με το δεύτερο συμπέρασμα, ο ορισμός της κοινωνικής επανάστασης ως η ραγδαία μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό δεν ευσταθεί, κρίνεται κυκλικός, εφόσον ο σοσιαλισμός είναι ένα δεδομένο βήμα που ταυτόχρονα προκύπτει από μεταγενέστερο συλλογισμό. Για αυτόν τον λόγο προτείνεται μία ανασκευή του επιχειρήματος, με την προσθήκη του ενδεχομένου της βίας («Η κοινωνική επανάσταση ορίζεται ως η απόπειρα για την απόκτηση της πλήρους πολιτικής ισχύος εκ μέρους του ενωμένου προλεταριάτου με τη χρήση ακόμα και

βίας προς επίτευξη των στόχων του αλλά και την προσπάθεια παρεμπόδισης για επανάκτηση κάθε πολιτικής επιρροής εκ μέρους των αντιπάλων του»). Δίνεται και μία δεύτερη, πιο μετριοπαθής, προσπάθεια ανασκευής, η οποία ούτε αυτή ευσταθεί, σύμφωνα με τον Πόπερ, διότι οι σταδιακές μεταρρυθμίσεις δεν είναι δυνατόν να επιφέρουν αυξανόμενη αθλιότητα και αύξηση του προλεταριάτου [...η εργατική τάξη (θα) αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία του λαού», μέσω ενός μετασχηματισμού του καπιταλισμού που θα επέλθει από την «κοινωνική επανάσταση» (δηλαδή την «προώθηση του ταξικού αγώνα ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες»). Συγκεκριμένα, αυτή η επανάσταση μπορεί να λάβει τρεις μορφές, είτε βίαιη, είτε «δημοκρατική», είτε ενός συνδυασμού και των δύο προαναφερθέντων. Η μορφή και σαφώς η εξέλιξή της θα εξαρτηθεί από την αντίδραση της αστικής τάξης]. Αναλυτικότερα για τη βία, δεν είναι διαφανής η χρήση της ή μη, ακόμα και από την μετριοπαθή μερίδα, με παράλληλη αναφορά και στο διφορούμενο της κατάκτησης δυνάμεως, επειδή δεν είναι ξεκάθαρη η πρόθεση για την κατάκτηση της εξουσίας, αν δηλαδή ο στόχος της είναι η δημοκρατία ή η ολοκληρωτική εδραίωση στην εξουσία. Ο Πόπερ επισημαίνει πως τα δύο διφορούμενα παρακωλύουν την ορθή λειτουργία της δημοκρατίας, καθώς για να λειτουργήσει χρειάζεται συγκεκριμένους κανόνες, καταλήγοντας πως τα πολιτικά προβλήματα είναι θεσμικά και όχι προσωπικά.²²

Τέλος, στο πρώτο και τελευταίο σκέλος, σύμφωνα με την ποπεριανή παρουσίαση, η συλλογιστική είναι η εξής: Πρώτον οι νόμοι που διέπουν τον καπιταλιστικό συναγωνισμό και δεύτερον η συσσώρευση των μέσων της παραγωγής. Από τις προκείμενες αυτές, προκύπτει αρχικά ο νόμος της αυξανόμενης αθλιότητας του προλεταριάτου και κατ' επέκτασιν ο αυξανόμενος πλούτος των αστών. Σημαντικό ρόλο σε αυτό το βήμα κατέχει ο συναγωνισμός, ο οποίος οδηγεί σε συσσώρευση και, παράλληλα, κεντροκοποίηση του κεφαλαίου διά της συγκέντρωσης του πλούτου σε λίγους. Ως προς το πρώτο συμπέρασμα, παρατηρείται αύξηση της αθλιότητας, εφόσον αυξάνεται η μερίδα των ανέργων και τα δεινά τους. Κατά τον Πόπερ, η ανεργία συντελεί στην εκπλήρωση της προφητείας, καθότι προωθεί την αύξηση της αθλιότητας και της εκμετάλλευσης των εργατών, επομένως ο καπιταλισμός δεν έχει άλλη επιλογή παρά να αυτοκαταλυθεί, διότι η πίεση της συσσώρευσης του κεφαλαίου τίθεται ως αντικειμενική δυσκολία για την αναμόρφωση της οικονομικής κατάστασης. Όσον αφορά το δεύτερο συμπέρασμα, κρίνει πως δεν ευσταθεί, με προτεινόμενο αντεπιχείρημα την εφαρμογή ισχυρού νομοθετικού πλαισίου. Εν συνεχεία, ο στοχαστής διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με την κατάσταση «όσο αυξάνεται το κεφάλαιο, τόσο εξαθλιώνεται ο εργάτης», αφού επί της εποχής του ο «αχαλίνωτος καπιταλισμός» αντικαταστάθηκε εν τέλει από τον «δημοκρατικό παρεμβατισμό». Προς ενίσχυση των υποθέσεων τους, οι Μαρξ και Ένγκελς παρουσίασαν μία βοηθητική υπόθεση σχετικά με την ανεπάρκεια του νόμου της αυξανόμενης αθλιότητας, κάνοντας λόγο για μία μέθοδο μεταβίβασης της πολιτικοοικονομικής πίεσης στο αποικιακό προλεταριάτο. Ούτε αυτή όμως κρίνεται επαρκής συνθήκη, καθώς ο δημοκρατικός παρεμβατισμός εξασφάλισε υψηλό βιοτικό επίπεδο στην εργατική τάξη, χωρίς σημαντικές διαφορές με όσες χώρες εκμεταλλούνταν αποικίες. Τέλος, καταλήγει ο διανοητής, οι ανεπαρκείς

χειρισμοί των μαρξικών μερίδων έφεραν ως αποτέλεσμα η μαρξική προφητεία να παραμείνει ανεκπλήρωτη.²³

Αναφορικά με τα παραπάνω, σύμφωνα με τον Πόπερ, τα επιχειρήματα του Μαρξ είναι ανυπόστατα, καθώς βασίστηκε κυρίως σε παρατηρήσεις, ακόμα κι αν κρίνονται περιγραφικώς «εξαιρέτα». Υπαίτιο θεωρεί το ρεύμα του ιστορικισμού, λόγω της ρευστότητας και της αστάθειας που χαρακτηρίζει την πραγματικότητα. Αν και, όπως συμπεραίνει ο Πόπερ, ο Μαρξ προέβλεψε τον βραχύ βίο του καπιταλισμού, ωστόσο δεν «προφήτεψε» τον σύγχρονο (επί εποχής Πόπερ, τουλάχιστον) παρεμβατισμό. Παρατηρεί επίσης πως ο Μαρξ δεν κατέληξε στα συμπεράσματά του μέσω της ιστορικοιστικής μεθόδου, αλλά μέσω της ανάλυσης των θεσμών και των λειτουργιών που αυτοί επιτελούν, με τις προφητείες του να λογίζονται ως μη – ερεισματικές. Χαρακτηρίζει τις απόψεις του «ευσεβείς πόθους», χωρίς πολιτική φαντασία, αφού προκύπτουν από την ενδόμυχη επιθυμία του Μαρξ για πρόοδο. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η παρουσίαση της θρησκείας ως «σανίδας σωτηρίας», καθώς έτρεφε την πίστη προς μια αποστολή, δηλαδή ένα προϊόν θρησκευτικού κινήματος και όχι επιστημονικής προφητείας. Συνεκδοχικά, η μαρξική προφητεία έμεινε ανεκπλήρωτη λόγω της προσκόλλησης των οπαδών της στο προφητικό της στοιχείο και όχι στο πρακτικό.²⁴

Εξ' αφορμής της ανάλυσης της μαρξικής συλλογιστικής, προς επίρρωση των παραπάνω, σκόπιμη κρίνεται και η αναφορά στο δίπολο «Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση», καταδεικνύοντας τη θέση των δύο βασικών μερίδων του μαρξισμού, οι οποίες, αν και αντίθετες, φέρουν και οι δύο τα μαρξικά διδάγματα. Οι μεν ριζοσπάστες θεωρούσαν πως η πραγματική δημοκρατία επιτυγχάνεται μέσω της αταξικής κοινωνίας, αφού καταφέρει να εδραιωθεί χρησιμοποιώντας ως μέσο της την βίαιη ανατροπή του καπιταλισμού. Από την άλλη μεριά, οι μετριοπαθείς έκριναν πως μέσα από τις σταδιακές και ειρηνικές μεταρρυθμίσεις θα επέλθει η «επανάσταση». Ο Μαρκούζε, επί παραδείγματι, υπογράμμισε ότι η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, αν και είναι ταυτοχρόνως προηγμένη και περιοριστική, δύναται να διορθωθεί μέσα από μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών, εντούτοις εξέφρασε τον προβληματισμό του πως αυτές δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως «πανάκεια». Σε παρόμοιο επίπεδο κινούνται και οι απόψεις του Λούκατς, με το δημοκρατικό πλαίσιο να είναι απαραίτητο για την διαδικασία των μεταρρυθμίσεων²⁵. Τη διαφορά στις παραπάνω απόψεις κάνει η Ρόζα Λούξεμπουργκ, επισημαίνοντας πως οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και οι επαναστάσεις δεν αποτελούν δύο διαφορετικές οδούς της προαγωγής της ιστορίας, αλλά δύο διαφορετικές στιγμές της εξέλιξης της ταξικής κοινωνίας, με άλλα λόγια, την μετάβαση από τη μία κοινωνική μορφή / ιστορική περίοδο σε μία άλλη²⁶. Τέλος, ο Φίσερ ορίζει την επανάσταση ως μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, μια άποψη περισσότερο προσφιλή στη μετριοπαθή σκοπιά.²⁷

Από ηθικής απόψεως, ο Πόπερ υποστηρίζει πως η θεωρία του Μαρξ βασίζεται στο τρίπτυχο «ιστορία – οικονομία – επανάσταση», ένα τρίπτυχο με χαρακτήρα μεταφυσικής πίστης και θρησκευτικού υποκατάστατου. Μέσω της «πίστης στον Άλλον», η ιστορία ως ο «από μηχανής Θεός», θεωρείται πως θα φέρει τη σωτηρία της κοινωνίας. Ο Μαρξ κατέκρινε το χριστιανικό δόγμα λόγω της ανοιχτής

υπεράσπισης των κεφαλαιοκρατών, χάρη όμως στην ακτιβιστική δράση του ο χριστιανισμός μετέβαλε την συμπεριφορά του προς τις κατώτερες τάξεις. Ωστόσο, ο «ακτιβιστής» Μαρξ δεν ξέφυγε από την ιστορικιστική επιρροή της σκέψης του, αποκτώντας ταυτόχρονα και την προσωπικότητα του «προφήτη», δημιουργώντας χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών. Ως συμβιβαστική λύση μεταξύ τους προτείνεται η ιστορικιστική ηθική θεωρία, μία ηθικώς προβληματική συμφιλίωση ακτιβισμού και ιστορικισμού, διότι, κατά τον Πόπερ, η θεωρία αυτή εντάσσεται στο πεδίο του ηθικού θετικισμού («ό,τι υπάρχει είναι καλό και λογικό»), αλλά με μία τοποθέτηση στο μέλλον (ηθικός φουτουρισμός – σχετικισμός). Εν ολίγοις, ο πυρήνας της ιστορικιστικής ηθικής θεωρίας έχει ως εξής: Ο Μαρξ πιθανότατα να σκεφτόταν πως ως κοινωνικός επιστήμων ξετάζει, χωρίς απαραίτητα να υιοθετεί, τις ηθικές ιδέες, μία αναπόφευκτη κατά τα άλλα στάση, γιατί ακόμα και η επιφυλακτικότητα θεωρείται διατύπωση θέσης ως προς τον ταξικό αγώνα. Επομένως, ο ίδιος δεν είναι δυνατόν να βασίσει την απόφασή του στο συναίσθημα αλλά στην ορθολογική και επιστημονική απόφαση να ακολουθήσει τους νόμους της κοινωνίας, υιοθετώντας όμως, ταυτόχρονα, και τα ηθικά όπλα ως αρωγούς της ανάπτυξης.²⁸

Βεβαίως, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται και ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα στο μαρξικό σύμπαν, με τοποθετήσεις μαρξιστών φιλοσόφων να τονίζουν αυτή τη σημαντικότητα. Ο Γάλλος φιλόσοφος Αλτουσέρ ήταν υπέρμαχος του «σοσιαλιστικού ανθρωπισμού» («τα πάντα για τον άνθρωπο», «να επέλθει η βασιλεία του Ανθρώπου στον άνθρωπο και μεταξύ ανθρώπων»). Πιο συγκεκριμένα, κατ' εκείνον, ο άνθρωπος, ο οποίος τελεί ως «απάνθρωπη αντικειμενικότητα, προκειμένου να καταστεί αληθινός και ολοκληρωμένος πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή μία «πρακτική επανιδιοποίησης της ουσίας του», δηλαδή, η επανάσταση²⁹. Παράλληλα, ο Μπερλίν παρατηρεί πως η θέση του ατόμου στην κοινωνία καθορίζεται από τον ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνική παραγωγή, με το ίδιο να υποτάσσεται στον κόσμο διά της ενσυνείδητης διάπλασης του εαυτού και του περιβάλλοντός του, αλλά και μέσω της δραστηριότητάς του. Περαιτέρω, ο άνθρωπος συγκεντρώνει δυναμικά τα χαρακτηριστικά του ελεύθερου, σώφρονος και δημιουργικού όντος, με τον χαρακτήρα του να παρεκτρέπεται όταν η κοινωνία εξήλθε από την κατάσταση του πρωτόγονου κομμουνισμού. Μέχρι λοιπόν να επανέλθει ο κομμουνισμός, σε μια πιο εξελιγμένη μορφή αυτή τη φορά, δεν πρόκειται να επικρατήσει ούτε ελευθερία, ούτε ειρήνη³⁰. Τέλος, κατά την άποψη του Μαρκούζε, η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας είναι μια ιστορία αποτελούμενη από «ελεύθερα άτομα», με το συνολικό συμφέρον τους να είναι άμεσα σχετιζόμενο με το ατομικό, με την κατάκτηση της ιδιοκτησίας να επικυρώνει την επιστροφή του ατόμου στην κοινωνική του ύπαρξη. Με την ταυτοποίηση του κοινωνικού και ατομικού συμφέροντος, ο άνθρωπος θα κατακυρωθεί αφενός ως ελεύθερος και αφετέρου ως τελικός σκοπός. Η ελευθερία του ατόμου, συμπληρώνει ο Μαρκούζε, προέρχεται επίσης και από το γεγονός πως καμία αρχή δεν έχει τη δικαιοδοσία να υπαγορεύσει στους ανθρώπους τις μεθόδους αυτοσυντήρησής τους, με την αυτόνομη βούληση να έχει τον πρώτο και τελευταίο λόγο στο ζήτημα.³¹

Στο τέλος του πέμπτου κεφαλαίου της εργασίας, προβληματισμό προκάλεσε και

η συνύπαρξη του μαρξισμού με τα μαρξιστικά ρεύματα, καθώς ενέχει τον κίνδυνο της ακαδημοποίησης και της μετατροπής του σε καθ' έδρας ιδεολογία. Ο δογματικός μαρξισμός κρίνεται ως ανεπαρκής για την εξεύρεση σύγχρονων βάσεων προς έναν δημοκρατικό σοσιαλισμό, με τις αντιλήψεις του να κρίνονται ξεπερασμένες, ενώ ο ανανεωτικός ή αλλιώς δημιουργικός μαρξισμός χαρακτηρίζεται ως η αποδοχή της μεταβολής ή της εγκατάλειψης ορισμένων ιδεών του πυρήνα του μαρξισμού, προς τη δημιουργία νέων. Πιο συγκεκριμένα, η κρίση του δογματικού μαρξισμού οφείλεται κατά βάση σε ελλείψεις και αντιφάσεις, εφόσον οφείλει να είναι ανοιχτός στις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες και να παραδέχεται τα κενά του. Περαιτέρω, κρίση εντοπίζεται και στον ανανεωτικό μαρξισμό, λόγω της παραδοχής για ύπαρξη δογματισμού, αφού είναι εύκολη η απόρριψη ενός δόγματος αλλά δύσκολη η αντικατάστασή του από νέες ιδέες. Όλα αυτά όμως δημιουργούν ένα δημιουργικό πεδίο για τον ανανεωτικό μαρξισμό.³²

Σε μια γενική επισκόπηση της παρούσας εργασίας, η φιλοσοφία του Πόπερ κρίνεται καθ' όλα πρακτική, με απώτερο στόχο την επιστημονικότητα, και ταυτοχρόνως διορατική, λόγω της υπεράσπισης της ανοιχτής κοινωνίας -η οποία αποτελεί και το παρόν κοινωνικό σύστημα-, ούσα επιπλέον διαχρονική και επίκαιρη λόγω της αίσθησης του επείγοντος που χρησιμοποιεί για τα κοινωνικά προβλήματα. Όποιες ασυνέπειες και αστοχίες εντοπίζονται στις θεωρίες του Μαρξ, συμπληρώνονται από τον Πόπερ με ευσταθείς και καινοτόμες θεωρίες, λαμβάνοντας παράλληλα υπ' όψιν όλους τους παράγοντες και τα πιθανά σενάρια, μέσω ανασκευής και όχι απλής απόρριψης. Αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά στα γραπτά του Πόπερ είναι το φιλελεύθερο πνεύμα του, η προσοχή στις λεπτομέρειες και η πρακτική του να μην λαμβάνει τίποτα ως δεδομένο. Αν και επαινεί τον ακτιβισμό του Μαρξ, παρ' όλα αυτά τον κατηγορεί για ασυνέπειες λόγων και έργων.³³

Αναφορικά με τον Μαρξ, αν και οι στόχοι του ήταν ανθρωπιστικοί και ευγενείς, η θεωρία του δεν εμπίπτει στην ηθική φιλοσοφία, μιας και στόχος του ήταν μέσα από τις ιστορικές – οικονομικές και κοινωνικές μελέτες να αποδείξει το αναπόφευκτο του σοσιαλισμού και την αποτελεσματικότητά του στον τομέα της παραγωγής. Τέλος, οι τρεις βασικές αδυναμίες της θεωρίας του Μαρξ επιγραμματικά είναι: Πρώτον, η αυθαίρετη θέση πως οι παραγωγικές δυνάμεις είναι η κινητήριος δύναμη της ιστορίας και του κόσμου, δεύτερον, οι γενικεύσεις που χρησιμοποιεί και τρίτον, προϋποθέτει πως μοναδικό γνώρισμα των ανθρώπων είναι το οικονομικό κίνητρο. Κανείς όμως δεν μπορεί να παραγνωρίσει την σημαντική συνεισφορά του Μαρξ, όσον αφορά τη διαπίστωση πως η μελέτη των κοινωνικών ζητημάτων και η μελέτη των οικονομικών συνθηκών αλληλεπιδρούν με τις Ιδέες.³⁴

Καταληκτικά της διπλωματικής εργασίας, εξήχθησαν τα συμπεράσματα πως ο Καρλ Πόπερ προήγαγε σημαντικά τη σκέψη στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση, με σημαντική και ενδιαφέρουσα συνεισφορά στη φιλοσοφία, μιας και το έργο του διαβάζεται έως και σήμερα. Οι θεωρίες του κρίνονται ελκυστικές από τον αναγνώστη, όχι μόνο προς μελέτη, αλλά και προς κριτική. Οι απαντήσεις του, που επιβεβαιώθηκαν μεν από την ίδια την εμπειρία, αλλά πλέον θεωρούνται ξεπερασμένες, αποτελούν έναν «διάυλο» μεταξύ της παλαιότερης και της νεότερης

φιλοσοφίας. Πέρα από τη συνεισφορά του Πόπερ, αξίζει φυσικά να αναφερθεί και για τον Καρλ Μαρξ πως δεν είναι δυνατόν να νοηθεί η ιστορία της κοινωνικής σκέψης χωρίς τη συμβολή του, καθώς «η εξέλιξη της κοινωνικής έρευνας και της πολιτικής φιλοσοφίας τον τελευταίο αιώνα βρίσκεται σε έναν συνεχή διάλογο με τον Μαρξ».³⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενδεικτικά, προτείνονται κάποιες σελίδες από την μεταφρασμένη στα ελληνικά βιβλιογραφία του φιλοσόφου, ενώ στη διπλωματική εργασία υπάρχουν παραπομπές και από το πρωτότυπο [Καρλ Πόπερ, *Αέναη Αναζήτηση: Αυτοβιογραφία*, εισαγ. – μτφρ. Κική Αλατζόγλου – Θέμελη, επιμ. Κική Αλατζόγλου – Θέμελη, Εύη Δελλή, (Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 2018), 59 – 63].
2. *Λεξικό Στοχαστών του 20ου Αιώνα: Πολιτικός Οδηγός για τον 21^ο*, επιμ. Robert Benewick and Philip Green, (Αθήνα: Σαββάλας, 2011), 144 – 151.
3. Για τη διαψευσιμότητα, βλ. ενδεικτικά στα : 1) *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, επιμ. Robert Audi, Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιώργος Ξηροπαϊδης (Αθήνα: Κέδρος², 1999), 920, 1269-73 και 2) Γεωργίου Πολίτη, *Ελευθερία και Εξουσία: Καταστατικές Αρχές Κοινωνικής Φιλοσοφίας* (Αθήνα: Αυτοέκδοση², 2010), 115 – 116 και φυσικά 3) στο έργο του ίδιου του Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (London – New York: Routledge, 1992), 57 – 73.
4. Χέρμπερτ Μαρκούζε – Καρλ Πόπερ κ.α., *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τίμος Παπακώστας (Αθήνα: Γλάρος, 1984), 29.
5. Για εκ βάθους κατανόηση των παραπάνω απόψεων, βλ. τις υποσημειώσεις στο Θεοδώρα-Ελισάβετ Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας” (Διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2020), 11.
6. Καρλ Πόπερ, *Η Ένδεια του Ιστορικισμού*, μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής (Αθήνα: Ευρασία, 2005), 11 – 12, 14 – 15, 17 – 29, 31, 41 – 42, 49 – 233.
7. Roberta Corvi, *An Introduction to the thought of Karl Popper* (Λονδίνο: Routledge 1997), 67 – 71.
8. Isaiah Berlin, *Καρλ Μαρξ: Η Ζωή και η Εποχή του*, εισαγ. Άλαν Ράϊαν, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας (Αθήνα: Scripta, 1998), 143 – 144.
9. Καρλ Πόπερ, *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της* – Τόμος II, μτφρ. Ειρήνη Παπαδάκη (Αθήνα – Γιάννενα: Δωδώνη, 1982), 128 – 129.
10. Οι αναφορές του Μαρκούζε εντοπίζονται στον: 1) Μαρκούζε – Καρλ Πόπερ, *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τ. Στεργίου, 19 – 21, 23, 26 – 28; Μαρκούζε – Πόπερ κ.α., *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τίμος Παπακώστας, 100, 56, 76 – 77; Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λογική και Επανάσταση: Η Άνοδος της Κοινωνικής Θεωρίας* – Τόμος Β', μτφρ. Φώντας Κονδύλης (Αθήνα: Αρσενίδης, 1980), 37 – 39.
11. Berlin, Καρλ Μαρξ: *Η Ζωή και η Εποχή του*, 171 – 176.
12. Γκεόργκη Λούκατς, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, μτφρ. Γιάννης Παπαδάκης (Αθήνα: Οδυσσεάς, 1975), 105, 108, 121 – 123.
13. Νικολάι Μπουχάριν, *Θεωρία του Ιστορικού Υλισμού*, μτφρ. Πύρρος Πετρίδης, Δημήτρης Αλεξόπουλος, επιμ. Διονύσιος Αραβαντινός (Αθήνα: Αναγνωστίδη, χ. χ.), 383, 414 – 416.
14. Νίκος Πουλαντζάς, *Κείμενα: Μαρξισμός, δίκαιο και κράτος*, επιμ. Τζέιμς Μάρτιν, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος (Αθήνα: Νήσος – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2009), 253 – 264, 268 – 286. Εκτενέστερη ανάλυση βλ. στο Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 19 – 24.
15. Καρλ Μαρξ – Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Γιώργος – Ίκαρος Μπαμπασάκης (Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ, 2018), 15 – 27, 30 – 43, 49 – 71.
16. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 167 – 175.
17. Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, μτφρ. Αντόνιο Σολάρο, εισαγ. Βαλεντίνο

Τζεραράνα (Αθήνα: Θεμέλιο, 1976), 66 – 69.

18. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 177 – 180.

19. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 184 – 200.

20. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 201 – 204.

21. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 204 – 216.

22. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 217 – 245; Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 49 – 57.

23. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 246 – 284. Για πληρέστερη παρουσίαση βλ. στο Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 44 – 63.

24. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 285 – 293.

25. Μαρκούζε – Πόπερ, *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τ. Στεργίου, 8, 26, 31 – 34, 36 – 37, 55, 2); Μαρκούζε – Πόπερ κ.α., *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τίμος Παπακώστας, 57, 92, 99.

26. Ρόζα Λούξεμπουργκ, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, μτφρ. Κώστας Βρετός (Αθήνα: Κοροντζή, 1984), 7 – 8, 13 – 17, 71 – 72, 104 – 106, 116 – 118.

27. Μαρκούζε – Πόπερ κ.α., *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση; : Μια Συζήτηση – Αντιπαράθεση*, μτφρ. Τίμος Παπακώστας, 139. Περισσότερη εμβάθυνση και κατατόπιση για τις δευτερογενείς πηγές, βλ. στο Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 67 – 70.

28. Πόπερ, *Ανοικτή Κοινωνία*, 294 – 312.

29. Luis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, πρόλ. Étienne Balibar, επίμ. Παναγιώτης Σωτήρης, (Αθήνα: Εκτός Γραμμής, 2015), 311 – 319.

30. Berlin, *Καρλ Μαρξ: Η Ζωή και η Εποχή του*, 148 – 151, 155 – 156, 162 – 165, 173 – 174.

31. Μαρκούζε, *Λογική και Επανάσταση: Η Άνοδος της Κοινωνικής Θεωρίας*, 49, 68.

32. Πουλαντζάς, *Κείμενα: Μαρξισμός, δίκαιο και κράτος*, 498 – 506.

33. Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 83 – 87.

34. Γεωργίου Πολίτη, *Η Εξουσιαστική Αριστερά και η Κρυφή Γοητεία της Ανοησίας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2019), 24 – 25, 44 – 46, 52, 57, 106, 43, 111, 65, 102.

35. Τα προσωπικά συμπεράσματα της γράφουσας εντοπίζονται στην ενότητα «Επίλογος», στο Μαρκαντωνάτου, “Καρλ Πόπερ: Ανάλυση, κριτική και αποδόμηση της μαρξικής θεωρίας,” 91 – 93.